

บทที่ 9 วัดในฝั่งพระนคร

กรุงเทพมหานครเป็นที่ตั้งของ วัดนับร้อย วัดเป็นจำนวนมากมีมา นานตั้งแต่สมัย ต้นอยุธยา หรือ กระทั่ง ก่อนหน้านั้น ด้วยจำนวนที่มีมากกว่า วัดจึงเป็นองค์ประกอบ ของพระนครที่โดดเด่นเสียยิ่งกว่าวัง วัดสำคัญ ระดับอารามหลวงบางวัดทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางพระนคร บทที่ 9 มุ่งศึกษาแบบแผนการตั้งวัดในพระนคร เพื่อประเมินความสำคัญของแบบแผนดังกล่าวต่อการก่อร่างแบบผังพระนคร

9.1 วัดสำคัญในพระนคร

ในสมัยธนบุรี วัดภายในกำแพงพระนครธนบุรี ซึ่งกินอาณาเขตสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา มีทั้งสิ้น 7 วัด ได้แก่ วัดมะกอกหรือวัดแจ้ง (วัดอรุณราชวราราม) วัดท้ายตลาด (วัดโมลีโลกยาราม) วัดโบราณ (วัดศรีอัมรินทร์) วัดบางหว้าใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตาราม) วัดบางหว้าน้อยหรือวัดหลวงพ่อบุญน้อย (วัดอมรินทราราม) วัดสลักหรือวัดหลัก (วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์) และวัดโพธาราม (วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม) วัดเหล่านี้เป็นวัดที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาทั้งสิ้น พระเจ้าตากทรงฟื้นฟูวัดทั้ง 7 ที่ร่วงโรยไปในยามสงคราม และยกให้วัด 4 แห่งในจำนวนนี้ อันได้แก่ วัดแจ้ง วัดท้ายตลาด วัดบางหว้าน้อย และวัดบางหว้าใหญ่ ขึ้นเป็นพระอารามหลวง วัดแจ้ง และวัดท้ายตลาดซึ่งตั้งขนานพระราชวัง ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของเขตพระราชฐาน ดังธรรมเนียมที่เคยมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา วัดแจ้งเป็นอารามหลวงชั้นเอกเพียงแห่งเดียวในเขตกำแพงเมือง จึงถือได้ว่าเป็นวัดที่สำคัญที่สุดในพระนคร¹ ในปี พ.ศ. 2322 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกครั้งดำรงพระยศ เจ้าพระยาจักรี ได้อัญเชิญพระแก้วมรกตจากเวียงจันทน์ มาประดิษฐานไว้ที่วัดแห่งนี้ ก่อนที่จะมีการย้ายไปยังวัดพระศรีรัตนศาสดารามในเวลาต่อมา

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เขตพระนครขยายออกไปท าด้านตะวันออก จรดแนวคลองรอบกรุง ในช่วง 70 ปีแรกของกรุงรัตนโกสินทร์ เขตกำแพงพระนครใหม่ซึ่งครอบคลุมเฉพาะปากตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยามีวัดทั้งสิ้น 13 วัด ในสมัยรัชกาลที่ 1 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงโปรดฯ ให้สร้างวัดใหม่ 2 วัด คือวัดพระศรีรัตนศาสดารามในพระบรมมหาราชวัง และวัดมหาสุทธาวาส หรือวัดสุทัศน์กลางพระนคร และ

¹ วัดประจำรัชกาลพระเจ้าตาก คือ วัดบางยี่เรือนอก (วัดอินทาราม) ตั้งอยู่นอกกำแพงพระนคร ทางด้านตะวันตก ริมคลองบางกอกใหญ่ วัดแห่งนี้เป็นวัดเก่าที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา พระเจ้าตากทรงบูรณปฏิสังขรณ์ และยกให้เป็นพระอารามหลวงชั้นเอก ทรงสร้างหมู่กุฏิ ถวายที่ดินให้เป็นธรณีสงฆ์เป็นจำนวนมาก และโปรดให้นิมนต์พระเถระฝ่ายวิปัสสนาธุระมาจำพรรษา เพราะมีพระราชประสงค์ จะให้เป็นศูนย์กลางฝึกสมาธิทางวิปัสสนากรรมฐานของประเทศ และใช้ประกอบงานพระราชพิธีสำคัญๆ ต่างๆ

[illegible]

ที่มา: ดัดแปลงจาก แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี และคนอื่นๆ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534)

2 ในเขตกำแพงพระนครยังมีวัดอีกแห่งหนึ่งนามว่า วัดกัมโลไสย (วัดทิพาวรีวิหาร) ตั้งอยู่ทางตอนใต้ของเขตพระนครชั้นนอก วัดแห่งนี้เกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2319 สมัยธนบุรี พร้อมๆ กับชุมชนญวนที่อพยพมาตั้งรกรากในบริเวณดังกล่าวตามพระราชประสงค์ของพระเจ้าตาก อย่างไรก็ตาม วัดกัมโลไสยได้ร้างไปในสมัยรัชกาลที่ 1 เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงโปรดฯ ให้ชุมชนญวนย้ายออกไปนอกเขตกำแพงพระนคร ด้วยทรงเล็งพระทัยในความจงรักภักดีของชาวญวนกลุ่มนี้ กระทั่งปี พ.ศ. 2439 สมัยรัชกาลที่ 5 วัดกัมโลไสยจึงได้รับการฟื้นฟูอีกครั้ง โดยภิกษุจีนจากมณฑลหนาน

วัดสร้างใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 1

33 วัดพระศรีรัตนศาสดารามหรือวัดพระแก้ว
34 วัดบรมสถานพุทธาวาสหรือวัดพระแก้ววังหน้า
35 วัดมหาสุทธารามหรือวัดพระโคหรือวัดเสาชิงช้า
36 วัดชีวะอิน
37 วัดบางขุนพรหม (วัดสามพระยา)
38 วัดใหม่ทองคั่งหรือวัดปลัดชุม (วัดเย็นมวนุช)

ศาสนสถานในศาสนาอื่นสร้างในรัชกาลที่ 1

5 ศาลหลักเมือง 10 สุเหร่าจักรพรรดิ
6 ศาลเจ้าพ่อเสือ 11 ศาลเจ้าโรงเบือก
7 โบสถ์พราหมณ์เสาชิงช้า 12 มัสยิดบางหลวง
8 ศาลเจ้าบ้านหม้อ 13 กุฏิเจริญพาศน์
9 ศาลเจ้าแม่ทับทิม

วัดหลวง
วัดราษฎร์
ศาลเจ้า
สุเหร่า
มัสยิด
โบสถ์คริสต์

เดิมนคร
ใหม่
เดิมนคร
ใหม่
เดิมนคร
ใหม่

เดิมนคร
ใหม่
เดิมนคร
ใหม่
เดิมนคร
ใหม่

ที่มา: ดัดแปลงจาก แ่งน้อย คักดีศรี และคนอื่นๆ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534)

3 วัดสลักหรือวัดดลักษ์ เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาทรงบูรณะแล้วเสร็จ ทรงพระราชทานนามว่า วัดนิพพานาราม หลังจากนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงโปรดฯ ให้เปลี่ยนนามใหม่เป็น วัดพระศรีสรรเพชญ์าราม และโปรดฯ ให้เปลี่ยนอีกครั้งเป็น วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ต่อมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนนามวัดอีกครั้งเป็น วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์

ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการสร้างวัดใหม่ในเขตกำแพงพระนคร 6 วัด ได้แก่ วัดเทพธิดารามและวัดราชบพิธดาราม สร้างโดยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วัดมหรณพาราม สร้างโดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรอนพ กรมหมื่นอุดมรัตนราษี วัดรังษีสุทธาวาส สร้างโดย เจ้าฟ้ากรมขุนเลิศสุทรนุรักษ์ วัดบวรนิเวศวิหาร สร้างโดยกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ และวัดศิริอามตยาราม สร้างโดยพระยาพิพัฒน์โกษา⁴

รูป 9.3 แผนผังแสดงตำแหน่งวัดในพระนครในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3

ที่มา: ดัดแปลงจาก แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี และคนอื่นๆ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534)

⁴ แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี และคนอื่นๆ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534)

โดยสรุปแล้ว ในช่วง 70 ปีแรกของกรุงรัตนโกสินทร์ มีวัดสร้างใหม่ในเขตกำแพงพระนครทั้งสิ้น 9 วัด ในจำนวนนี้เป็นวัดที่พระมหากษัตริย์สร้าง 4 วัด เจ้านายสร้าง 4 วัด และขุนนางสร้าง 1 วัด ส่วนวัดที่เหลืออีก 4 วัดเป็นวัดเก่าสมัยอยุธยาที่ได้รับการฟื้นฟูในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เป็นวัดที่พระมหากษัตริย์ฟื้นฟูบูรณะ 3 วัด และวัดที่เจ้านายฟื้นฟูบูรณะ 1 วัด ในบรรดาวัดเหล่านี้ วัดที่มีความสำคัญโดดเด่นได้แก่ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดสุทัศน์เทพวราราม และวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

วัดพระศรีรัตนศาสดารามมีรูปแบบการวางผังที่มีแบบฉบับเฉพาะตัว ไม่เหมือนกับวัดพระศรีสรรเพชญ์ ทั้งๆ ที่มีฐานะหน้าที่ไม่ต่างกัน และยังไม่เหมือนกับวัดพระศรีมหาธาตุ กรุงศรีอยุธยา วัดแห่งนี้ถูกสร้างขึ้นพร้อมๆ กับพระราชมณเฑียรและป้อมปราการของพระบรมมหาราชวัง

ผังพระอารามของวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้น หากได้มีเค้าโครงที่อาจตีความได้ว่าเป็นรูปจำลองของจักรวาลมณฑล ดังแบบแผนการวางผังวัดจำนวนมากที่ปรากฏในสมัยอยุธยาไม่ (ดูกรอบ 9.1) จุดเดียวกับผังวัดพระศรีสรรเพชญ์ (ดูกรอบ 9.2) ผังพระอารามของวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ไม่มีสิ่งก่อสร้างใดโดดเด่นพอจะแสดงความเป็นศูนย์กลางของผัง ดังนั้นจึงไร้ซึ่งสัญลักษณ์ที่จะสื่อถึงแกนจักรวาลหรือเขาพระสุเมรุ อันพระอุโบสถนั้น แม้จะถือว่าเป็นประธานของวัด แต่ก็มิได้ตั้งอยู่ตรงตำแหน่งกึ่งกลางเขตพระอาราม ทว่าอยู่ก่อนมาทางฝั่งใต้ ทั้งตัวพระอุโบสถเองก็หาได้มีสิ่งก่อสร้างประจำทิศทั้งสี่ห้อมล้อม ซึ่งอาจเทียบเคียงได้กับทวีปทั้งสี่ที่ตั้งรายรอบเขาพระสุเมรุ ในแง่นี้ พระอุโบสถจึงขาดองค์ประกอบสำคัญของการเป็นสัญลักษณ์ศูนย์กลางจักรวาล ส่วนระเบียงคดก็ยากที่จะตีความได้ว่าเป็น เขาสัตตบริภัณฑ์ หรือเขากำแพงจักรวาล เนื่องจากมิได้มีองค์ประกอบส่วนอื่น เช่นศูนย์กลางและสิ่งก่อสร้างประจำทิศเป็นเครื่องยืนยัน

กรอบ 9.1: รูปแบบสถาปัตยกรรมของวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

เมื่อแรกสร้าง ผังของวัดถูกออกแบบให้มีองค์ประกอบสถาปัตยกรรมสำคัญๆ ได้แก่ ‘พระอุโบสถ’ ตั้งอยู่บริเวณตะวันออกเฉียงเหนือของพระบรมมหาราชวัง โดยผืนหน้าไปทางทิศตะวันออก พระอุโบสถทำหน้าที่เป็นประธานของวัด เป็นที่ประดิษฐาน ‘พระพุทธมหายานีรัตนปฏิมากร’ หรือพระแก้วมรกต พระคู่บ้านคู่เมืองสยามในสมัยรัตนโกสินทร์ รอบพระอุโบสถมี ‘กำแพงแก้ว’ ล้อม และมี ‘ซุ้มเสมา’ ตั้งประจำ 8 ทิศ นอกกำแพงแก้วมี ‘ศาลาราย’¹ ตั้งรายรอบจำนวน 12 หลัง พื้นที่ด้านเหนือของพระอุโบสถมีสระน้ำใหญ่ เป็นที่ตั้ง ‘หอมณเฑียรธรรม’ หรือหอไตรที่เก็บพระไตรปิฎก ด้านตะวันออกของหอมณเฑียรธรรม เป็นที่ประดิษฐาน ‘พระเจดีย์ทองทรงเครื่อง’ 2 องค์ ซึ่งเป็นอนุสรณ์สถานอุทิศแด่พระราชบิดาและพระราชมารดาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ถัดจากหอมณเฑียรธรรมไปทางเหนือไปเป็นที่ตั้ง ‘หอพระเทพบิดร’ ที่ประดิษฐาน พระเทพบิดร¹ และ ‘หอพระนาก’ ที่ประดิษฐานพระพุทธรูปหล่อด้วยนากทั้งองค์ อันหอมณเฑียรธรรมนั้น ต่อมาถูกเพลิงไหม้เสียหาย หลังจากนั้นไม่นาน ก็ได้มีการสร้าง ‘พระมณฑป’ บนฐานไพทีขึ้นมาแทนที่ เพื่อใช้เป็นที่เก็บพระไตรปิฎกฉบับทองซึ่งได้รับการสังคายนาใหม่ในสมัยนั้น นอกจากนี้ ยังมีการสร้างหอมณเฑียรธรรมหลังใหม่ขึ้นในบริเวณถัดไปทางเหนือตรงหัวมุมระเบียงคด พื้นที่ด้านใต้ของพระอุโบสถ เป็นที่ตั้ง ‘หอระฆัง’ วัดพระศรีรัตนศาสดารามมีระเบียงคด ครอบผังเป็นสี่เหลี่ยมล้อมรอบ ระเบียงคดนี้เป็นตัวกำหนดขอบเขตพระอาราม นอกกระเบียงคดทางด้านตะวันออก มีแถวพระปรางค์ตั้งเรียงรายเป็นแนว

นับแต่แรกสร้าง วัดพระศรีรัตนศาสดารามได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์ใหญ่เป็นครั้งแรกในช่วงทศวรรษ 2370 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในครั้งนั้น มีการบูรณะหมู่พระปรางค์นอกกระเบียงคด จนปรากฏเป็นรูปแบบพระปรางค์แถว 8 องค์เรียงขนานไปกับกระเบียงคด ดังที่พบเห็นในปัจจุบัน¹ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง ตั้งพระทัยอุทิศพระปรางค์แต่ละองค์แด่พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ พระสาวก พระภิกษุณี พระโพนสีสัตว์ และพระยาจักรี และมีหมายรับสั่งให้บรรจุพระบรมธาตุไว้ภายใน นอกจากนี้ ยังมีการรื้อหอพระเทพบิดร แล้วสร้างใหม่เป็น ‘พระเศวตภูคารวิหารยอด’ หรือวิหารยอด ใช้ประดิษฐานพระเทพบิดร พระนาก ซึ่งย้ายมาจากหอพระนาก และพระแท่นมณฑลคิลาของพ่อขุนรามคำแหง ในช่วงทศวรรษ 2390 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วัดพระศรีรัตนศาสดารามได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์ใหญ่อีกครั้ง ครี้งนี้มีการปรับเปลี่ยนผังและก่อสร้างอาคารใหม่เพิ่มเติมเป็นอันมาก ที่สำคัญคือการสร้างหมู่อาคารบนฐานไพทีทางด้านเหนือของพระอุโบสถ หรือบริเวณกึ่งกลางของอาณาเขตวัด ซึ่งเดิมที่เคยเป็นสระน้ำและที่ตั้งหอมณเฑียรธรรม แล้วเปลี่ยนเป็นพระมณฑปหลังจากที่เกิดเพลิงไหม้หอมณเฑียรธรรม หมู่อาคารบนฐานไพทีประกอบด้วย พุทธปรางค์ปราสาท พระมณฑป และพระศรีรัตนเจดีย์

ดังที่กล่าวไว้แล้ว พระมณฑปนั้นมีมาก่อน ส่วนพุทธปรางค์ปราสาทและพระศรีรัตนเจดีย์ถูกสร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2398 ขนาบข้างตะวันออกและตะวันตกของพระมณฑป ‘พุทธปรางค์ปราสาท’ ตั้งอยู่ทางปากตะวันออกของพระมณฑป เป็นอาคารทรงปราสาทจตุรมุขยอดปรางค์ เดิมที พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์จะอัญเชิญพระแก้วมรกตมาไว้ที่นี่ แต่เมื่อสร้างเสร็จ เห็นว่าคับแคบไม่เหมาะแก่การพระราชพิธี จึงมิได้อัญเชิญพระแก้วมรกตมาประดิษฐานดังพระราชดำริ กระทั่งปี พ.ศ. 2446 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้อัญเชิญพระบรมรูปพระบูรพกษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทั้ง 5 องค์มาไว้ แล้วให้เปลี่ยนนามเป็น ‘ปราสาทพระเทพบิดร’ ‘พระศรีรัตนเจดีย์’ ตั้งอยู่ทางปากตะวันตกของพระมณฑป เป็นสถูปเจดีย์ทรงกลมแบบลังกา ซึ่งจำลองแบบมาจากพระมหาสถูปเจดีย์ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ที่กรุงศรีอยุธยา องค์พระเจดีย์เป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุที่ได้มาจากลังกา

กรอบ 9.1: รูปแบบสถาปัตยกรรมของวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (ต่อ)

นักวิชาการบางท่านชี้ว่า หมู่อาคารบนฐานไพทีของวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีความคล้ายคลึงกับหมู่สุปั- มณฑปภายในเขตระเบียงคดของวัดพระศรีสรรเพชญ์ไม่น้อย ทั้งในแง่การวางผังและในแง่รูปแบบสถาปัตยกรรม เป็นไปได้ว่า การออกแบบหมู่อาคารบนฐานไพทีได้รับอิทธิพลมาจากหมู่สุปั- มณฑปภายในเขตระเบียงคดของวัดพระศรีสรรเพชญ์ นอกจากหมู่อาคารบนฐานไพทีแล้ว ยังมีการสร้างอาคารใหม่อีกหลายหลังในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อาทิ หอพระโพธิธำนิมาน หอพระราชกรมานุสร และหอพระราชพงศานุสร ตั้งอยู่ด้านหลังพระอุโบสถ หอพระคันธารราษฎร์ และพระมณฑปยอดปรังค์ ตั้งอยู่ด้านหน้าพระอุโบสถ หอระฆัง ตั้งแทนที่หอรฆังเดิมที่มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 พระเจดีย์ทองสององค์ ซะลอกจากหน้าพระอุโบสถมาไว้ที่หน้าพุทธปรังค์ปราสาท นอกจากนี้ ได้มีการปรับเปลี่ยนขยายแนวระเบียงคดที่แต่เดิมมีรูปผังสี่เหลี่ยม ไปเป็นรูปผังที่มีการหักมุมหลายจุด

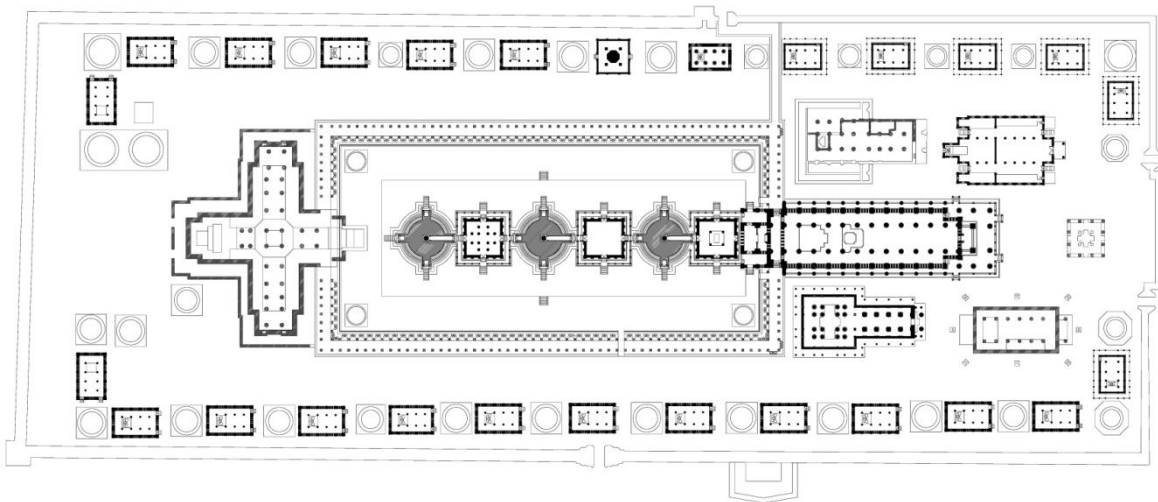

รูป 9.4 ภาพแบบจำลองวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ที่มา: <http://th.wikipedia.org/wiki/>

กรอบ 9.2: รูปแบบสถาปัตยกรรมของวัดพระศรีสรรเพชญ์ กรุงศรีอยุธยา

วัดพระศรีสรรเพชญ์นั้นแตกต่างไปจากวัดพระศรีมหาธาตุเป็นอย่างมาก ไม่เพียงวัดพระศรีสรรเพชญ์จะอยู่ในเขตพระราชฐาน และปราศจากเขตสังฆาวาสเท่านั้น หากแบบผังของวัดยังผิดเพี้ยนไปจากของวัดพระศรีมหาธาตุอย่างเห็นได้ชัด ศูนย์กลางเขตพุทธาวาสของวัดพระศรีสรรเพชญ์มิได้เป็นหมู่ พระสถูปเจดีย์ 5 องค์ที่ประกอบด้วยพระปรางค์ประธานองค์ใหญ่ตรงกลางกับพระปรางค์บริวารสี่ทิศ หากมีลักษณะเป็นหมู่พระสถูปเจดีย์ 3 องค์กับพระมณฑป 3 องค์วางสลับกันเรียงเป็นแถวตรง ตั้งอยู่บนฐานยกพื้นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีระเบียงคดล้อม พระสถูปเจดีย์มีรูปสัณฐานเป็นทรงระฆังมิใช่ทรงปรางค์อย่างวัดพระศรีมหาธาตุ ทั้งยังสร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นที่บรรจุอัฐิของพระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ องค์ตะวันออกบรรจุพระอัฐิของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ องค์กลางของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 และองค์ตะวันตกของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ส่วนพระมณฑปนั้นไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่าใช้สอยเพื่อการใด สันนิษฐานกันว่าพระมณฑปองค์ตะวันออกเคยเป็นที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูป นอกกระเบียงคดทางฟากตะวันออกเป็นพระวิหารใหญ่ที่ประดิษฐาน ‘พระศรีสรรเพชญ์’ พระยืนสูงราว 16 เมตร ซึ่งถือเป็นพระพุทธรูปสำคัญที่สุดของวัด ขณะที่ทางฟากตะวันตก เป็นที่ตั้งพระวิหารจัตุรมุขมียอดเจดีย์ตรงกลาง โดยที่แต่ละมุขประดิษฐานพระพุทธรูปปางประจำทิศต่างๆ ส่วนตรงกลางเป็นที่บรรจุอัฐิพระมหากษัตริย์ พื้นที่ซีกตะวันออกของเขตพุทธาวาสเป็นที่ตั้งอาคารสำคัญๆ ได้แก่ วิหารพระโลกนาถ วิหารพระปาล์โลย พระที่นั่งจอ มทอง และพระอุโบสถของวัด ซึ่งมีขนาดเล็กที่สุดเมื่อเทียบกับอาคารสำคัญอื่นๆ เขตพุทธาวาสมีกำแพงแก้วล้อมรอบทั้งสี่ด้าน ซิดกำแพงด้านในมีศาลารายกับสถูปเจดีย์ขนาดย่อมตั้งสลับเรียงรายเป็นแถว

รูป 9.5 แผนผังวัดพระศรีสรรเพชญ์ กรุงศรีอยุธยา

ที่มา: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

แม้ฝั่งพระอารามวัดพระศรีสรรเพชญ์จะไร้สิ่งก่อสร้างศูนย์กลางที่โดดเด่น แต่แบบผังก็แสดงลักษณะแนวแกนและสมมาตรอย่างชัดเจนเหมือนๆ กับที่ปรากฏในฝั่งพระอารามวัดพระศรีมหาธาตุ ดังนั้นจึงพออนุมานได้ว่าคติจักรวาลมณฑลแบบดั้งเดิมยังคงส่งอิทธิพลต่อการวางผังวัดพระศรีสรรเพชญ์ไม่น้อย ทว่าเมื่อหันมาพิจารณาฝั่งพระอารามวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ลักษณะแนวแกนและสมมาตรกลับดูเลือนรางยิ่งนัก ฉะนั้นการตีความการวางผังพระอารามวัดพระศรีรัตนศาสดารามว่าเกี่ยวข้องกับคติจักรวาลมณฑลจึงไม่น่าหนักใจอะไรก็ตาม เป็นไปได้ดังที่นักวิชาการบางท่าน⁵ ได้ให้ความเห็นว่า สำหรับวัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้วคติจักรวาลมณฑลมิได้ปรากฏอย่างโจ่งแจ้งในรูปแบบการวางผังอย่างวัดสมัยอยุธยา หรือศาสนสถานของขอม ทว่าแฝงอยู่ในองค์ประกอบสำคัญๆ ของพระอาราม เช่น พระอุโบสถ พระสลุบเจดีย์ และพระมณฑป หากศึกษาในรายละเอียดของสถาปัตยกรรมแต่ละหลังก็จะยังพบสัญลักษณ์ที่บ่งบอกถึงความเกี่ยวข้องกับคติดังกล่าว อาทิ ภาพจิตรกรรมฝาผนัง ที่ผนังด้านสกัดเบื้องหลังพระประธานในพระอุโบสถ ซึ่งเขียนเกี่ยวกับไตรภูมิโลกสันฐาน และลวดลายหน้าบันของอาคารสำคัญๆ เป็นต้น

ความแตกต่างที่เด่นชัดอีกประการระหว่างผังของวัดพระศรีรัตนศาสดาราม กับของวัดพระศรีสรรเพชญ์และวัดในสมัยอยุธยาส่วนใหญ่ก็คือ การให้ความสำคัญกับพระอุโบสถ ในผังของวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้น พระอุโบสถถูกยกให้มีความสำคัญที่สุด มีฐานะเป็นประธานของพระอาราม พระอุโบสถมีขนาดใหญ่โตโอฬ่า เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปมหาเศวตฉัตร ๑๖ ชั้น พระสำคัญคู่บ้านคู่เมือง อันเป็นที่มาของชื่อวัด ขณะที่ในผังวัดพระศรีสรรเพชญ์ พระอุโบสถมีขนาดเล็กที่สุดในบรรดาอาคารสำคัญอื่นๆ ในผัง ทั้งยังมิได้ตั้งอยู่ในตำแหน่งแกนหลักของผัง และมิได้เป็นที่ประดิษฐานพระสำคัญที่สุดของวัด สำหรับผังวัดพระศรีมหาธาตุ และวัดราชบูรณะซึ่งคล้ายคลึงกันมาก แม้พระอุโบสถจะตั้งอยู่ในแนวแกนหลักของผัง แต่ด้วยขนาดที่ย่อมกว่าพระวิหาร ตำแหน่งที่ตั้งอยู่ทางด้านหลังพระอาราม และการที่พระสำคัญสูงสุดของวัดประดิษฐานอยู่ในพระวิหาร ทำให้พระอุโบสถดูด้อยความสำคัญกว่าองค์ประกอบสำคัญอื่นๆ ในผัง

ในสมัยต้นอยุธยา การวางผังพระอารามโดยไม่ให้ความสำคัญกับพระอุโบสถดังกล่าวถือเป็นธรรมเนียมนิยมอย่างปกติธรรมดา แต่พอล่วงเข้าปลายสมัยอยุธยา ธรรมเนียมนี้ก็ค่อยเปลี่ยนไป พระอุโบสถเริ่มมีความสำคัญมากขึ้น ดัง จะเห็นได้จาก ผังพระอารามวัดไชยวัฒนาราม ซึ่งเป็นวัดประจำรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง สร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2173 แม้ฝั่งพระอารามจะมีโครงสร้างจักรวาลจำลองตามแบบแผนที่ตกทอดมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น อันประกอบด้วย พระสลุบทรงปราสาทองค์ใหญ่ตรงกึ่งกลาง ห้อมล้อมด้วยสลุบประจำทิศทั้งสี่ และระเบียงคดรอบ เป็นส่วนสำคัญที่สุดของผัง ทว่า พระอุโบสถก็ถูกเน้นให้เป็นองค์ประกอบที่

⁵ สัมภาษณ์ รองศาสตราจารย์ สมคิด จิระทัศนกุล, คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 8 ธันวาคม พ.ศ. 2550

โดดเด่นอย่างชัดเจน กล่าวคือ พระอุโบสถมีขนาดใหญ่เมื่อเทียบกับอาคารอื่นๆ ในฝั่ง ทั้งยังถูกสร้างในตำแหน่งหน้าพระอาราม บนแนวแกนหลักของพระอาราม จนย่างเข้าสมัย ยัตนรัตนโกสินทร์ ธรรมเนียมนิยมเปลี่ยนแปลงอีกครั้ง เมื่อพระอุโบสถของวัดสำคัญหลายวัด ถูกเลื่อนชั้นขึ้นเป็นประธานของพระอาราม แทนที่พระสอุปปรารภองค์ใหญ่ ขณะที่วิหารถูกลดความสำคัญลงไป ในฝั่งวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ไม่ปรากฏมีวิหารใหญ่ในความหมายแบบเดียวกับวิหารสมัย ยอยุธยาแต่อย่างใด ส่วนวัดพระเชตุพนก็มีพระอุโบสถเป็นประธานและตั้งอยู่กึ่งกลางเขตระเบียงคด การให้ความสำคัญสูงสุดแก่พระอุโบสถในฝั่งพระอารามถือเป็นธรรมเนียมนิยมเฉพาะของยุคสมัยรัตนโกสินทร์โดยแท้

ตามที่กล่าวไว้แล้วก่อนหน้านี้ วัดพระศรีรัตนศาสดารามคือส่วนประกอบสำคัญที่หนุนเสริมความเป็นศูนย์กลางในฝั่งพระนครของพระบรมมหาราชวัง แบบผังของวัดถูกสร้างขึ้นเพื่อสนองประโยชน์และการสื่อสารสัญลักษณ์ของราชสำนักเป็นหลัก คติทางศาสนา แม้จะสะท้อนชัดในงานสถาปัตยกรรม แต่ในระดับผังโดยรวมแล้ว กลับด้อยความสำคัญ และปรากฏร่องรอยอยู่ไม่มากนัก แบบผังพระอารามวัดดูเหมือนจะก่อร่างขึ้นตาม ‘พระราชอัธยาศัย’ มากกว่าจะยึดถือหลักการวางผังใดๆ เป็นพิเศษ ในแง่นี้ จึงมองได้ว่า วัดพระศรีรัตนศาสดารามมิได้มีฐานะเป็นองค์ประกอบเอกเทศแห่งหนึ่งของพระนคร หากกลายเป็นส่วนประกอบที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวของพระบรมมหาราชวังโดยสมบูรณ์

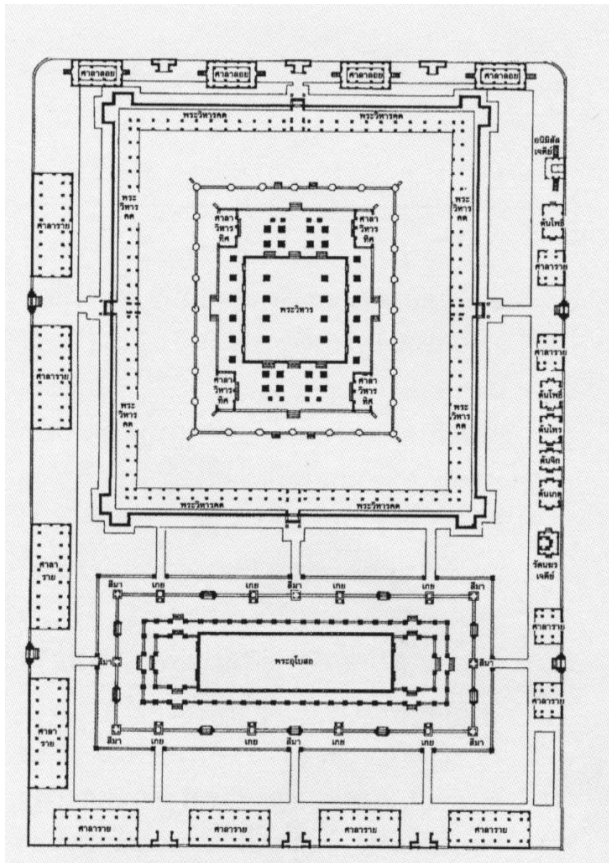
วัดสุทัศนเทพวราราม

ตามที่นักวิชาการหลายท่านได้ สรุปไว้⁶ แบบผังเขตพุทธาวาสของวัดสุทัศน์คือการจำลองภูมิจักรวาลตามคติมณฑลอย่างไม่ต้องสงสัย โครงสร้างผังแสดงลักษณะแนวแกน ศูนย์กลางเดี่ยว และพื้นที่ปิดล้อมอย่างเด่นชัด ลักษณะดังกล่าวปรากฏชัดในวัดสำคัญมากมายในสมัยอยุธยา และแม้จะขาดหายไปในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม โครงสร้างผังเช่นนี้ก็พบได้ในวัดสำคัญๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์เช่นกัน อันที่จริง แบบผังพระอารามวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้นคือข้อยกเว้นของการวางผังพระอารามในสมัยรัตนโกสินทร์ สิ่งนี้ย่อมบ่งชี้ถึงการสืบทอดการออกแบบผังวัดจากสมัยอยุธยาสู่รัตนโกสินทร์ไม่มากนัก

⁶ เช่น อนุวิทย์ เจริญศุภกุล และ ศักดิ์ชัย สายสิงห์

กรอบ 9.3: รูปแบบสถาปัตยกรรมของวัดสุทัศนเทพวราราม

แบบผังเขตพุทธาวาสของวัดสุทัศนประกอบด้วย พระวิหารหลวงเป็นประธาน พระวิหารหลวงวางตัวตามแนวเหนือ-ใต้ โดยหันหน้าออกทิศเหนือ ตัวพระวิหารตั้งอยู่บนฐานประทักษิณสี่เหลี่ยม 2 ชั้น ฐานชั้นล่างเป็นฐานสิงห์ยกสูงจากลานโดยรอบ มีพนักกำแพงแก้วล้อม ตามพนักกำแพงแก้วมีเจดีย์ศิลปะแบบจีนตั้งอยู่จำนวน 28 องค์ ฐานชั้นบนเป็นฐานสิงห์ยกสูงจากฐานชั้นล่าง มีพนักกำแพงแก้วล้อม ตรงหัวมุมมี ‘ศาลาวิหารโถง’ ตั้งประจำทั้งสี่มุม ภายในศาลาเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปปางต่างๆ ที่ใช้ในความหมายของกิจวัตรประจำวันของพระพุทธเจ้า ระเบียงคดวางแนวเป็นรูปผืนสี่เหลี่ยมผืนผ้าล้อมรอบพระวิหารไว้ทุกด้าน¹ พระอุโบสถขนาดใหญ่¹ ตั้งอยู่ทางใต้ของพระวิหาร นอกเขตระเบียงคด ตัวพระอุโบสถวางตามแนวตะวันออก-ตะวันตก โดยหันหน้าไปทางตะวันออก สัตตมหาสถาน หรือสัญลักษณ์แสดงสถานที่ที่พระพุทธองค์ประทับภายหลังการตรัสรู้ 7 แห่ง ตั้งอยู่ทางตะวันออกนอกระเบียงคด ศาลาลอย 4 หลังตั้งอยู่ด้านเหนือนอกระเบียงคด และศาลารายตั้งอยู่ทางด้านตะวันตกนอกระเบียงคด รอบเขตพุทธาวาสมีกำแพงแก้วล้อมทุกด้าน นอกเขตพุทธาวาสทางใต้เป็นเขตสังฆาวาส อันเป็นที่ตั้งของหมู่กุฏิสงฆ์ ศาลาการเปรียญ หอไตร และหอรบซัง

รูป 9.6 แผนผังวัดสุทัศนเทพวราราม

ที่มา: ศักดิ์ชัย สายสิงห์, “ศูนย์กลางจักรวาลกับสถาปัตยกรรมวัดสุทัศนเทพวราราม” ใน งานวันพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประจำปี 2552 “พระนั่งเกล้าฯ กับความเป็นศูนย์กลางจักรวาลของวัดสุทัศน์ฯ” (กรุงเทพมหานคร: สำนักอธิการบดีมหาวิทยาลัยศิลปากร): หน้า 36

อย่างไรก็ตาม แม้จะมีโครงสร้างผังทำนองเดียวกัน ทว่าวัดสำคัญในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ก็มีส่วนผิดแผกจากวัดสมัยอยุธยาในรายละเอียดองค์ประกอบ ข้อแตกต่างที่สำคัญคือ วัดสมัยต้นรัตนโกสินทร์ยกเอาอาคารหลังคาคลุม อันได้แก่ พระวิหารหรือพระอุโบสถ เป็นประธานของวัด แทนที่จะเป็นพระสถูปอย่างในวัดสำคัญสมัยอยุธยา ทั้งยังเปลี่ยนพระสถูปประจำทิศ มาเป็นศาลาประจำทิศอีกด้วย ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวบ่งชี้ถึงความเปลี่ยนแปลง จุดเน้น ซึ่งเกี่ยวพันอย่างมากกับความเปลี่ยนแปลงความหมายที่ ผู้ปกครองแห่งยุคสมัยต้องการสื่อแสดงบนแบบผัง เพื่อสนองเจตจำนงทางสังคมการเมืองของตน

เขตพุทธาวาสของวัดสำคัญในสมัยอยุธยา เช่น วัดพระศรีมหาธาตุ วัดราชบูรณะ และวัดไชยวัฒนาราม มีรูปผังพื้นฐานแบบศูนย์กลาง-บริวาร อันประกอบด้วยสถูปประธานตรงกลาง สถูปบริวาร 4 สถูปประจำทิศทั้งสี่ และระเบียงคดล้อมรอบหมู่สถูปไว้ ดังที่เอ่ยไว้ก่อนหน้านี้ แบบผังดังกล่าวก่อร่างขึ้นตามคติมณฑล โดยเป็นการจำลองภูมิจักรวาลมาไว้บนผืนโลก ณ ปริณทลของพระอาราม อันองค์สถูปทั้งหลายที่เป็นทรงปรางค์ มีฐานกว้าง ลดหล่นขึ้นไปเป็นยอดเรียวและมีลักษณะที่แบนนี้ น เทียบเคียงสัญญาณได้กับภูเขา จึงสอดคล้องกับความหมายที่ต้องการสื่อสัญลักษณ์ถึงเขาพระสุเมรุและทวีปทั้งสี่ได้เป็นอย่างดี ลักษณะขององค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมดังกล่าวบ่งชี้ว่า ผู้สร้างต้องการจำลองภูมิจักรวาลโดยถ้วนตลอดทั้งองค์ภาพพ

ขณะที่เขตพุทธาวาสของวัดสุทัศน์ ซึ่งมีรูปผังแบบศูนย์กลาง- บริวารทำนองเดียวกับของวัดสำคัญต่างๆ ในสมัยอยุธยา แต่ตัวสถาปัตยกรรมที่ตั้งประจำตำแหน่งหลักๆ ในผังถูกแปลงเป็นวิหารและศาลา แสดงนัยถึงการปรับเปลี่ยนแนวคิดในการจำลองภูมิจักรวาลไปจากเดิม อันลักษณะทางสถาปัตยกรรมของวิหารและศาลา ที่เป็นอาคารหลังคาคลุม และภายในเป็นโถงโล่งกว้างใช้สอยได้นั้น ยากที่จะสื่อความหมายได้ว่าเป็นภูเขา ดังนั้นจึงเข้าใจได้ว่า วิหารกลางมิได้ถูกสื่อให้เป็นภาพจำลองของเขาพระสุเมรุ และศาลาวิหารโถงทั้งสี่ก็มิได้ถูกสื่อให้เป็นภาพจำลองของทวีปทั้ง สี่ ส่วนระเบียงคदनั้น แม้ลักษณะทางสถาปัตยกรรมที่ยังลงรอยกับรูปแบบสมัยอยุธยา แต่เมื่อพิจารณาร่วมกับองค์ประกอบที่เป็นวิหารและศาลาแล้ว ความหมายดั้งเดิมที่ผูกกับกำแพงจักรวาลจึงไม่น่าจะใช้ได้อีกต่อไป

โดยอาศัยหลักฐานอื่นๆ ร่วมกับการศึกษาลักษณะแบบผังและสถาปัตยกรรม นักวิชาการจำนวนหนึ่งลงความเห็น⁷ว่า แบบผังวัดสุทัศน์มิได้มุ่งสื่อแสดงภูมิจักรวาลตลอดทั้งองค์ภาพพ หากเป็นการจำลองเฉพาะส่วนของภูมิจักรวาล ส่วนเฉพาะที่ว่านี้คือมีจุดเน้นที่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ บนยอดเขาพระสุเมรุ ซึ่งเป็นที่ประทับของพระอินทร์ ผู้ปกครองเหล่าเทวดาทั้งปวง หลักฐานเบื้องต้นที่ยืนยันความคิดเห็นดังกล่าวปรากฏเด่นชัดตรงชื่อของวัดเอง คำว่า ‘สุทัศน์’ นั้น มาจากชื่อ เมือง ‘สุทิสสมานนคร ’ เมืองของพระอินทร์ ใจกลางสวรรค์ชั้น

⁷ เช่น ศักดิ์ชัย สายสิงห์, สุรศักดิ์ เจริญวงศ์, เสมอชัย พูลสุวรรณ และสันติ เล็กสุขุม

ดาวดึงส์⁸ การศึกษาเปรียบเทียบแบบผังและองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมของวัดสุทัศนกับวัดจักรวาล
มณฑลนำไปสู่ข้อสรุปเกี่ยวกับความหมายขององค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมในเขตพุทธาวาสของวัดสุทัศน
ดังนี้⁹

พระวิหารหลวง หมายถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ วิหารหลวงสื่อความเป็นสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ผ่านองค์ประกอบ 2
ส่วนคือ หน้าบัน และจิตรกรรมฝาผนังภายในวิหาร หน้าบันของวิหารหลวงนั้นมีลักษณะลด 2 ชั้น ชั้นหนึ่งอยู่
บนเป็นส่วนของโครงสร้างหลัก อีกชั้นหนึ่งอยู่ล่างเป็นส่วนของมุขยื่น หน้าบันชั้นบนมีมาก่อนตั้งแต่สมัยรัชกาล
ที่ 3 เป็นส่วนที่สร้างพร้อมๆ กับโครงสร้างหลักขององค์วิหาร ส่วนหน้าบันชั้นล่างสร้างขึ้นคราวต่อเติมมุขยื่นใน
สมัยรัชกาลที่ 4 หน้าบันชั้นบนของทั้งด้านหน้าและด้านหลังมีลวดลายประดับเป็นรูป พระอินทร์ถือพระขรรค์
ประทับในปราสาทบนช้างเอราวัณ การประดับหน้าบันด้วยรูปพระอินทร์ เป็นสิ่งที่เริ่มมีในสมัยต้น
รัตนโกสินทร์ ไม่เคยมีมาก่อนหน้านี้ ตามแบบแผนคตินิยมแบบอยุธยา นั่น รูปประดับหน้าบันวิหารของวัด
สำคัญสมัยอยุธยาล้วนเป็นรูปพระนารายณ์ทรงครุฑทั้งสี่ด้าน รูปพระนารายณ์ทรงครุฑคือสัญลักษณ์ที่แสดงว่าวัด
แห่งที่เป็นที่ตั้งวิหารนั้นเป็นวัดที่พระมหากษัตริย์ทรงสถาปนาขึ้น อย่างไรก็ตาม หน้าบันชั้นล่าง ซึ่งสร้างใน
สมัยรัชกาลที่ 4 กลับมิได้ตกแต่งด้วยรูปพระอินทร์ หากเป็นรูปพระนารายณ์สี่กร ทรงจักร สังข์ ศร และพระ
ขรรค์ ประทับยืนเหนือครุฑยุคนาค อย่างธรรมเนียมสมัยอยุธยา แม้ว่าหน้าบันขององค์วิหารหลวงจะประดับ
ด้วยเทพ 2 องค์ แต่หากพิจารณาเจตนาในเบื้องต้นของการสร้างวิหารซึ่งเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ก็พอสรุป
ได้ว่า วิหารหลวงแห่งนี้ถูกสร้างให้เกี่ยวข้องกับพระอินทร์ การประดับหน้าบันด้วยพระนารายณ์ในสมัยต่อมา
นั้น ย่อมมิใช่สาระพื้นฐานของการสร้างวิหาร หากเป็นผลของคตินิยมที่เปลี่ยนไปในยุคหลัง

จิตรกรรมฝาผนังในวิหารหลวงวัดสุทัศน แสดงภาพเรื่องราวอันเกี่ยวข้องกับสวรรค์ชั้นดาวดึงส์หลายประการ
จิตรกรรมบริเวณแผงคอสองของอาคารถ่ายทอด ฉากบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ โดยที่แผงคอสองด้านตะวันออก
เป็นภาพพระพุทธรูปองค์ประทับอยู่เหนือบันฑุกัมพลศิลาอาสน์ ได้ไม้ปาริฉัตต บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ทรงเทศนา
พระอภิธรรมโปรดพุทธมารดา คัมภีร์ระบุว่า เหล่าพระอิตตพุทธเจ้าทั้งหลายก็ทรงพุททกิจสำคัญนี้ทุกพระองค์
ส่วนแผงคอสองด้านตะวันตก เป็นภาพพระเจดีย์จุฬามณี และเหล่าเทวดาที่พากันมานมัสการ ตามคัมภีร์
โบราณ พระเจดีย์จุฬามณีเป็นที่บรรจุพระเมาลีของเจ้าชายสิทธัตถะ ที่ปลงเมื่อทรงออกผนวช และเมื่อถึงคราว
เสด็จปรินิพพาน ก็เป็นที่บรรจุพระธาตุ (พระเขี้ยวแก้วเบื้องขวาบน) ตำนานกล่าวไว้ว่า พระอินทร์เป็นผู้
อัญเชิญพระธาตุมาประดิษฐานไว้ที่พระเจดีย์จุฬามณี จิตรกรรมบนเหลี่ยมเสาด้านใหญ่ 8 ต้นของวิหารหลวง
แสดงองค์ประกอบของจักรวาลมณฑล ตรงส่วนบนของ เสามีภาพยอดเขาพระสุเมรุซึ่งเป็นสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

⁸ เสมอชัย พูลสุวรรณ, “ภูมิจักรวาลวิทยาของเขตพุทธาวาส วัดสุทัศนเทพวราราม” เมืองโบราณ 18, 3-4 (กรกฎาคม-ธันวาคม, 2535)

⁹ เสมอชัย พูลสุวรรณ, สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทย ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19-24 (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539)

และแขวงแหวนที่โอบล้อมเขาพระสุเมรุ ตรงส่วนโคนเสามีภาพทวิปทั้งสี่ที่อยู่รอบเขาพระสุเมรุ ป่าหิมพานต์ นรภูมิ ภาพขาคดและเหตุการณ์สงครามระหว่างพระอินทร์กับเหล่าอสูร จิตรกรรมบนฝาผนังด้านในที่สุดด้านของวิหารหลวงแสดงภาพนิทานประวัติพระอิตัพพุทธเจ้า 4 พระองค์

จากคำบรรยายข้างต้น พอสรุปลักษณะเด่นของจิตรกรรมฝาผนังในวิหารหลวงได้ 2 ประการ ประการแรก มีการแสดงภาพสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เป็นภาพภูมิขั้นสูงที่สุด โดยไม่แสดงภาพภูมิที่สูงกว่านี้ ประการที่สอง เน้นการแสดงฉากบนสวรรค์ ชั้นดาวดึงส์ และฉากอันเกี่ยวกับพระพุทธรูปเจ้า ลักษณะดังกล่าวนี้เองนำมาซึ่งการตีความที่ว่า วิหารหลวงไม่น่าจะสื่อถึงเขาพระสุเมรุโดยรวม แต่สื่อถึงความหมาย 2 ความหมายที่ซ้อนทับกัน นั่นคือ เป็นทั้งสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ของพระอินทร์ และ เป็นปราสาทของพระพุทธรูปเจ้าบนสวรรค์ ชั้นดาวดึงส์ สถานที่ที่พระพุทธรูปเจ้าเสด็จขึ้นไปเทศนาโปรดพุทธมารดา

หากพระวิหารหลวง ถูกให้ความหมายเป็นสวรรค์ชั้นดาวดึงส์แล้ว ศาลาวิหารโถงประจำสี่มุม ก็ไม่น่าจะสื่อถึงทวิปทั้งสี่ที่ล้อมรอบเขาพระสุเมรุอยู่ แต่น่าจะสื่อถึงสวรรค์ชั้น ‘จาตุมหาราชิกา’ บนยอดเขาอุนธร แขวงแหวนวงในสุดของสัตบริภัณฑ์ที่โอบล้อมเขาพระสุเมรุ ตามคติจักรวาลวิทยาแบบพุทธ สวรรค์ชั้นนี้เป็นสวรรค์ชั้นล่างสุดซึ่งอยู่ต่ำกว่าสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ลงมาหนึ่งชั้น มีเทพผู้รักษาโลก หรือ จตุโลกบาล ประจำอยู่ตามสี่ทิศสำคัญ ทำหน้าที่ดูแลทิศทั้งสี่ของจักรวาล ในความหมายนี้ ศาลาวิหารโถงแต่ละหลัง เปรียบเสมือนวิมานใหญ่ของเทพแต่ละองค์¹⁰ ส่วนพระระเบียงคด ก็ไม่น่าหมายถึงกำแพงจักรวาล ทว่าน่าจะเป็นสัญลักษณ์สื่อถึงวงเขาสัตบริภัณฑ์ที่ล้อมรอบเขาพระสุเมรุ และหากพระระเบียงคดถูกเปรียบเป็นวงเขาสัตบริภัณฑ์ ลานประทักษิณไม่อาจจะหมายถึงโลนสมุทรได้ แต่น่าจะหมายถึงสีทันดรสมุทร ซึ่งตั้งคั่นระหว่างวงเขาสัตบริภัณฑ์

พระอุโบสถ ตั้งอยู่ทางด้านใต้ของเขตพุทธาวาส นอกเขตระเบียงคด หากตีความหมายให้สอดคล้องกันกับองค์ประกอบที่เอยมาข้างต้น พระอุโบสถน่าจะสื่อได้ถึง ‘ชมพูทวีป’ ดินแดนที่มนุษย์เราอาศัย อยู่ ซึ่งตามคติจักรวาลวิทยา ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของเขาสพระสุเมรุ นอกแนววงแหวนเขาสัตบริภัณฑ์และสีทันดรสมุทรออกมา นอกจากตำแหน่งในผังแล้ว องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมของพระอุโบสถยังตอกย้ำการสื่อสัญลักษณ์ถึงชมพูทวีปอีกหลายประการ ตัวพระอุโบสถวางตัวตามแนวตะวันออก- ตะวันตก โดยหน้าบันด้านทิศตะวันออกประดับลายรูปพระอาทิตย์ทรงรถเทียมด้วยราชสีห์ ส่วนด้านตะวันตกประดับลายรูปพระจันทร์ทรงรถเทียมด้วยม้า ลักษณะดังกล่าวเป็นการเน้นความสัมพันธ์ระหว่างพระอุโบสถกับทางโคจรของพระอาทิตย์และพระจันทร์ จึงตีความได้ว่า พระอุโบสถเปรียบเสมือนดินแดนที่พระอาทิตย์และพระจันทร์โคจรผ่าน ซึ่งก็คือ

¹⁰ เสมอชัย พูลสุวรรณ, “วัดสุทัศนเทพวราราม” ใน งานวันพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประจำปี 2552 “พระนั่งเกล้าฯ กับความเป็นศูนย์กลางจักรวาลของวัดสุทัศน์ฯ” (กรุงเทพมหานคร: สำนักอิการบติ มหาวิทยาลัยศิลปากร)

ชมพุทธรูปนั่นเอง ภาพจิตรกรรมในพระอุโบสถแสดงเรื่อง ‘ปฐมสมโพธิ’ ‘ปัจเจกพุทธ’ และภาพป่าหิมพานต์ที่ชุมนุมพระปัจเจกพุทธใกล้สระอนาคต มีช้างพากันมาปรนินิบัติ ถวายดอกบัว ช่วยกันก่อกองไฟ เหตุการณ์ในภาพเหล่านี้ ล้วนแล้วเกิดขึ้นเฉพาะในชมพุทธรูปทั้งสิ้น จึงเป็นสิ่งที่ขบเน้นสัญลักษณ์ความเป็นชมพุทธรูปของพระอุโบสถให้เด่นชัดยิ่งขึ้น

แบบผังเขตพุทธาวาสของวัดสุทัศน์สื่อนัยสำคัญๆ 3 ประการ ประการแรก คือการแปลโครงสร้างจักรวาลตามคติจักรวาลมณฑลเป็นกายภาพ และจำลองมาไว้บนผืนพิภพ ที่ หนึ่ง เพื่อสร้างความกลมกลืนระหว่างรัฐ กับจักรวาลภูมิอันศักดิ์สิทธิ์ ภายใต้ความเชื่อที่ว่า การสร้างรูปกายภาพที่สะท้อนคติจักรวาลอย่างถูกต้องสมบูรณ์จะนำมาซึ่งความปึกติสุดตลอดไป เพราะได้ดำเนินไปตามครรลองของโครงสร้างแห่งจักรวาลอันเป็นสัจธรรมสูงสุด ประการที่สอง คือการนำเสนอคติทางพุทธศาสนาผ่านสัญลักษณ์ทางจักรวาลวิทยา การประดิษฐานพระศรีศากยมุนี เป็นพระพุทธรูปประธานภายในพระวิหาร ซึ่งถือเป็นศูนย์กลางจักรวาล และศูนย์กลางสังฆมณฑล คือการแสดงความยิ่งใหญ่ของพุทธภาวะให้ประจักษ์ การเปรียบพระอุโบสถกับชมพุทธรูป เน้นย้ำความสำคัญของมัชฌิมประเทศ รัตนบัลลังก์ และพระศรีมหาโพธิอันเป็นสถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ตำแหน่งที่ประดิษฐานพระพุทธรูปตรีโลกเชษฐ์ พระประธานในพระอุโบสถถูกกำหนดให้หมายถึงสถานที่ตรัสรู้ในมัชฌิมประเทศ ภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องพุทธประวัติ และประวัติพระปัจเจกพุทธที่ล้วนเกิดขึ้นในชมพุทธรูปก็เป็นสัญลักษณ์ของการตรัสรู้ รวมถึงพระอาทิตย์ พระจันทร์ ที่หน้าบันของพระอุโบสถที่แสดงช่วงเวลาของพระอาทิตย์ที่เวียนขวาเป็นทักษิณาวรรตกำลังโผล่พ้นเหลี่ยมเขาพระสุเมรุ และพระจันทร์กำลังลับเหลี่ยมเขาพระสุเมรุ เห็นได้ในชมพุทธรูปก็อยู่ในความหมายที่แสดงช่วงเวลาแห่งการตรัสรู้ ประการที่สาม คือการประกาศอุดมการณ์ของรัฐ ซึ่งเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา และพระอินทร์

วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

วัดโพธารามเป็นวัดเก่าแก่ที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ในสมัยธนบุรี พระเจ้าตากทรงโปรดฯ ให้ฟื้นฟู วัดและยกให้เป็นพระอารามหลวง ครั้นถึงต้นรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงโปรดฯ ให้มีการปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ในปี พ.ศ. 2331 มีการวางผังพุทธาวาส สร้างพระอุโบสถ และสถาปัตยกรรมประกอบผังอันได้แก่ พระระเบียง พระสถูป และพระวิหารใหม่ทั้งหมด รวมทั้งบูรณะ ซ่อมแซมโดยถ้วนทั่ว การปฏิสังขรณ์แล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2344 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสถาปนาเป็น ‘วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม’ และยกให้เป็นพระอารามหลวงชั้นเอก วัดประจำรัชกาล ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการปฏิสังขรณ์ใหญ่อีกครั้ง ครั้นนี้ มีการเสริมรายละเอียดสื่อสัญลักษณ์ความเชื่อเข้าไปในแบบผังเดิม โดยการสร้างสิ่งก่อสร้างเพิ่มเติม เช่น เจดีย์ราย 71 องค์และเขามอ เป็นต้น

กรอบ 9.4: รูปแบบสถาปัตยกรรมของวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

เขตพุทธาวาสของวัดพระเชตุพนฯ ในสมัยรัชกาลที่ 1 ประกอบด้วย 2 ส่วนหลัก คือ เขตชั้นใน ซึ่งอยู่ทางซีกตะวันออก และเขตชั้นนอก ซึ่งอยู่ทางซีกตะวันตก เขตพุทธาวาสชั้นในมีศูนย์กลางเป็นพระอุโบสถ ล้อมด้วยซุ้มเสมาทรงยอด 8 ซุ้ม ประจำ 8 ทิศ ภายในพระอุโบสถเป็นที่ประดิษฐาน พระพุทธรูปปางสมาธิ พระนามว่า ‘พระพุทธรูปปฏิมากร’ ผนังด้านในของพระอุโบสถ แต่งด้วยภาพจิตรกรรม เรื่อง ทศชาติ ทรมานมหาชมพู และเทพชุมนุม (นิยะดา เหล่าสุนทร 2544, หน้า 52) โดยรอบพระอุโบสถเป็นชุดพระระเบียงคดและพระวิหารทิศ 4 หลังประจำทิศเหนือ ใต้ ตะวันออก และ ตะวันตก พระระเบียงมี 2 ชั้น โดยชั้นในสูงกว่าชั้นนอก พระระเบียงคดชั้นนอกมีได้ล้อมพระระเบียงชั้นใน หากปลายของพระระเบียงชั้นนอกแต่ละด้านวกเข้ามาจรดกับระเบียงชั้นใน ดังนั้น เมื่อมองจากฝั่งจะดูเหมือนพระระเบียงย่อมุมไม้สิบสอง ภายในพระระเบียงเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป 872 องค์ (นิยะดา เหล่าสุนทร 2544, หน้า 52) ลานระหว่างพระอุโบสถกับพระระเบียงมีสัณฐานรูปทรงปรางค์ 4 องค์ตั้งประจำอยู่ 4 มุมของลาน เขตพุทธาวาสชั้นในมีกำแพงแก้วล้อมรอบทุกด้าน ระหว่างกำแพงแก้วกับพระระเบียงคดเป็นลานใหญ่ ที่มุมทั้ง 4 ของลานนี้มีพระวิหารคดตั้งอยู่ประจำมุมละ 1 วิหาร ตรงส่วนที่หักคอกของวิหารคดแต่ละแห่งเป็นที่ประดิษฐานหมู่พระเจดีย์ห่อทรงเครื่อง หมู่พระเจดีย์ประกอบด้วยพระเจดีย์ 5 องค์ตั้งอยู่บนฐานเดียวกัน โต ยองค์ที่มีขนาดใหญ่สุดตั้งอยู่ตรงกลาง มืองค์เล็กอีก 4 องค์ล้อมรอบ 4 ด้าน ทางด้านตะวันตกของลานเป็นที่ประดิษฐานพระเจดีย์ทรงเครื่องสูงใหญ่ พระนามว่า ‘พระมหาเจดีย์ศรีสรเพชญดาญาณ’ รอบๆ พระเจดีย์นี้มีระเบียงหักเหลี่ยมล้อม 3 ด้าน

เขตพุทธาวาสชั้นนอก มืองค์ประกอบ สำคัญคือ หอไตรกลางสระน้ำ ตั้งอยู่ในแนวแกนเดียวกับพระมหาเจดีย์ศรีสรเพชญดาญาณและพระอุโบสถ พระวิหารน้อยซ้าย-ขวา หอระฆัง และศาลาการเปรียญ ซึ่งปรับเปลี่ยนจากพระอุโบสถหลังเดิม ครั้งยังเป็นวัดโพธาราม เขตพุทธาวาสชั้นนอกมีกำแพงแก้วล้อมรอบเช่นเดียวกับเขตพุทธาวาสชั้นใน ตามแนวกำแพงแก้วของเขตพุทธาวาสทั้งชั้นนอกและชั้นในเป็นที่ตั้งศาลาราย 17 หลัง ภายในศาลารายมีภาพจิตรกรรมฝาผนังแสดงเรื่องราวเกี่ยวกับ ‘ชาดกพระเจ้า 550 ชาดก’ ตำรายา และฤๅษีคัตตน

การศึกษาทางวิชาการ¹¹ ในช่วงกว่า 2 ทศวรรษที่ผ่านมาให้ข้อสรุปว่า เขตพุทธาวาสของวัดพระเชตุพนฯ ในสมัยรัชกาลที่ 1 ถูกออกแบบให้สื่อคติสัญลักษณ์เพื่อแสดง 2 ความหมายที่ทับซ้อนกัน ความหมายแรก คือ การจำลอง ‘สวรรค์ชั้นดาวดึงส์’ ลงในฝั่งพุทธาวาสเพื่อสะท้อน ‘คติพระอินทร์’ อันเป็นอุดมการณ์ที่รัฐสยามยุคต้นรัตนโกสินทร์เชิดชูอย่างโดดเด่น ความหมายที่สอง คือการสร้างสรรคให้เขตพุทธาวาสเป็น ‘ชมพูทวีป’ เพื่อสะท้อนความเป็นศูนย์กลางโลกพุทธศาสนา อันเป็นเจตจำนงที่เด่นชัดของรัฐสยามยุคต้นรัตนโกสินทร์ ความหมายทั้งสองมีลักษณะหนุนเสริมซึ่งกันและกัน การตีความเทียบกับแบบผังและศิลปะสถาปัตยกรรมของเขตพุทธาวาสในความหมายแรกนั้นค่อนข้างใกล้เคียงกับที่ได้เสนอไว้ในการอภิปรายเรื่องวัดสุทัศน์ก่อนหน้า

¹¹ โดยนักวิชาการ เช่น เสมอชัย พูลสุวรรณ, “สัญลักษณ์ทางจักรวาลภูมิภายในเขตพุทธาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม” *เมืองโบราณ* 16, 1 (มกราคม-มีนาคม 2533), วัชรินทร์, *วัดพระเชตุพน: มัชฌิมประเทศอันวิเศษในชมพูทวีป* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, 2548) และ ชาตรี ประทีปนทการ, “คติสัญลักษณ์ ‘ศิระแผ่นดิน’ วัดพระเชตุพนฯ: การสถาปนาศูนย์กลางโลกพุทธศาสนาสมัยรัชกาลที่ 1” *ศิลปวัฒนธรรม* 31, 6 (เมษายน 2553): 84-111.

ดังนั้น จึงขอละที่จะอธิบายในประเด็นนี้ แต่จะขอขยายความในส่วนของการตีความในความหมายที่สอง ซึ่งไม่อาจนำไปใช้อธิบายเขตพุทธาวาสของวัดสุทัศน์ได้

รูป 9.7 ภาพสามมิติแสดงผังวัดพระเชตุพนฯ สมัยรัชกาลที่ 3

ที่มา: <http://www.watpho.com/th/photo/index.php>

ตามความหมายที่สอง เขตพุทธาวาสของวัดพระเชตุพนฯ มิได้หมายถึง ‘จักรวาลมณฑล’ ที่มีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลาง ดังความหมายที่มุ่งสื่อในวัดสมัยอยุธยา เช่นวัดพระศรีมหาธาตุ ทั้งยังมิได้หมายถึง ยอดเขาพระสุเมรุอันเป็นที่ตั้ง สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ดังความหมายที่มุ่งสื่อในวัดสุทัศน์ ทว่าหมายถึง ‘มณฑลประเทศอันวิเศษในชมพูทวีป’¹² ตามความในวรรณกรรมโลกศาสตร์ เช่น ไตรโลกวินิจฉัย¹³ อรุณวตีสสูตร และสมุตภาพไตรภูมิหลายฉบับ ชมพูทวีปเป็นทวีปหนึ่งในสี่ของทวีปที่ล้อมรอบเขาพระสุเมรุอยู่ ตั้งอยู่ทางทิศใต้ท่ามกลางมหาสมุทรโกลน คำบรรยายเชิงภูมิศาสตร์ระบุว่า ใจกลางของทวีปแห่งนี้เป็นที่ตั้งของ ‘โพธิบัลลังก์’ โพธิบัลลังก์คือ หนึ่งในสถานที่สำคัญ 7 แห่งที่พระพุทธเจ้าเสด็จประทับเสวยวิมุตติสุขเป็นเวลา 7 สัปดาห์หลังจากได้ตรัสรู้แล้ว สถานที่แห่งนี้หมายถึงที่ประทับภายใต้ร่มมหาโพธิ์ อันเป็นที่ที่พระองค์ประทับเสวย

¹² วชิร วัชรสินทร์, วัดพระเชตุพน: มณฑลประเทศอันวิเศษในชมพูทวีป (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, 2548)

¹³ ไตรโลกวินิจฉัยมี 2 ส่วน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงโปรดฯ ให้แต่ง วรรณกรรมไตรโลกวินิจฉัย ในปี พ.ศ. 2326 ซึ่งเป็นปีก่อนการสถาปนาวัดพระเชตุพน จากนั้นมีการชำระใหม่ในปี พ.ศ. 2345 ซึ่งเป็นปีหลังการสถาปนาวัดพระเชตุพน

วิมุตติสุขในสัปดาห์แรก โพธิ์บัลลังก์มี ‘มหาสถานทั้งหก’ ล้อมรอบ มหาสถานทั้งหก คือสถานที่สำคัญอีก 6 แห่งที่พระพุทธองค์เสด็จประทับเสวยสุขใน 6 สัปดาห์ที่เหลือ ได้แก่ อนิมิสเจดีย์เป็นที่ทรงยืนจ้องพระเนตรดู ต้นมหาโพธิ์ รัตนจกกรมเจดีย์เป็นที่ทรงนิมิตจกกรม รัตนขรรเจดีย์เป็นที่ทรงพิจารณาพระอภิธรรม อชปาลนิโครธเจดีย์เป็นที่ประทับได้ร่มไทร และมุจลินทรเจดีย์เป็นที่ประทับได้ต้นจิก และราชาตนะเจดีย์ เป็นที่ประทับได้ต้นเกด โพธิ์บัลลังก์และมหาสถานทั้งหกเรียกรวมว่า ‘สัตตมหาสถาน’ มหาสถานทั้งหกมี ‘มหานครใหญ่’ ล้อมรอบ และมหานครใหญ่มี ‘ชนบทนคร’ ล้อมรอบ สถานที่ทั้งหมดนี้ รวมเรียกว่า ‘มัชฌิมประเทศ’ พื้นที่รอบนอกถัดจากมัชฌิมประเทศออกไปเป็น ‘ป่าหิมพานต์’ ป่าหิมพานต์เต็มไปด้วยยอดเขามากมายถึง 84,000 ยอด มีสระใหญ่ 7 สระ เป็นที่อยู่อาศัยของบรรดาสัตว์ทิพย์ทั้งหลาย เช่น ราชสีห์ คชสาร พญาวานร กิณรี นกมียหสกุณี เป็นต้น ถัดจากป่าหิมพานต์ออกไปจะเป็นผืนน้ำใหญ่ซึ่งล้อมอยู่วงนอกสุด

ไตรโลกวิไนจัญ ได้อธิบายเพิ่มเติมจากนี้ ซึ่งไม่พบในวรรณกรรมโลกศาสตร์อื่นๆ ว่า โพธิ์บัลลังก์ตั้งอยู่ตรงบริเวณที่เรียกว่า ‘ศรีษะแผ่นดิน’ และ ถัดจากมหาสถานยังมี ‘อัฐมมหาสถาน’ ล้อมรอบก่อนที่จะเป็นมหานครใหญ่ ตาม คำบรรยายในไตรโลกวิไนจัญ ศรีษะแผ่นดินนั้น คือพื้นที่ตรงใจกลางชมพูทวีป ซึ่งมีความสำคัญยิ่งยวด ด้วยเหตุที่ “เป็นทั้งแดนเกิดของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก พระเจ้าจักรพรรดิราช เป็นทั้งที่ตั้งโพธิ์บัลลังก์ซึ่งพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ต้องมาประทับตรัสรู้ เป็นผืนดินแห่งแรกที่จะเกิดขึ้นบนโลก และจะเป็นผืนดินสุดท้ายก่อนที่โลกจะถูกทำลาย [และ] ...เป็นที่แสดงบุญนิมิตว่า จะมีพระพุทธเจ้าที่พระองค์มาตรัสรู้ในกาลป”¹⁴ อัฐมมหาสถาน หมายถึง สถานที่ 8 แห่งที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปาฏิหาริย์ ในช่วงพระชนมชีพของพระองค์¹⁵ ได้แก่ ประสูติที่ป่าลุมพินีวัน ตรัสรู้ ณ โพธิ์บัลลังก์ แสดงปฐมเทศนาที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน จำพรรษาในป่า ทรมานช้างธนะบาลหัตถิ ทรมานคติติยนิครณธ์ที่เมืองสาวัตถี แสดงปาฏิหาริย์เปิดโลกที่เมืองสังกัสสะ และปรินิพพานในสาวันอุทยาน เมืองกุสินารา

การศึกษาลักษณะชมพูทวีปตามที่บรรยายไว้ในไตรโลกวิไนจัญ ซึ่งเป็นคัมภีร์โลกศาสตร์ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงโปรดฯ ให้แต่งขึ้น เทียบเคียงกับแบบแผนทางกายภาพของเขตพุทธาวาส วัดพระเชตุพนฯ โดยพิจารณาองค์ประกอบศิลปสถาปัตยกรรม อันได้แก่ ผังหมู่อาคาร ผังและลักษณะอาคาร รูปแบบของพระพุทธรูปต่างๆ เรื่องราวของจิตรกรรมฝาผนัง และส่วนประกอบอื่นๆ รวมไปถึงเอกสารที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับ

¹⁴ ชาตรี ประทีปนันทการ, “คติสัญลักษณ์ ‘ศรีษะแผ่นดิน’ วัดพระเชตุพนฯ: การสถาปนาศูนย์กลางโลกพุทธศาสนาสมัยรัชกาลที่ 1” *ศิลปวัฒนธรรม* 31, 6 (เมษายน 2553): 95.

¹⁵ เสมอชัย พูลสุวรรณ, *สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทย ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19-24* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539): 96.

โดยเฉพาะ ซาก 550 พระชาติ และสมุดภาพไตรภูมิฉบับภาษาเขมร นำไปสู่การตีความเชิงสัญลักษณ์ที่อธิบายเจตจำนงซึ่งเป็นพื้นฐานให้กับงานออกแบบได้ดังนี้

พระอุโบสถของวัดพระเชตุพน ถูกออกแบบให้แสดง ความหมายศรีษะแผ่นดิน พระพุทธรูปประธานบนฐานชุกชีภายในพระอุโบสถแสดง ความหมายโพธิบัลลังก์ องค์พระพุทธรูปทรงปางสมาธิ สื่อถึงเหตุการณ์เสวยวิมุตติสุขของพระพุทธเจ้า ณ มหาสถานโพธิบัลลังก์¹⁶ วิหารทิศหลังประจำทิศตะวันออก และหลังประจำทิศตะวันตกแสดง ความหมาย มหาสถานทั้งหก วิหารทิศหลังประจำทิศใต้ และหลังประจำทิศเหนือแสดง ความหมายอัฐมมหาสถาน พระระเบียงคดชั้นในแสดง ความหมายมหานครใหญ่ พระระเบียงคดชั้นนอกแสดง ความหมายชนบทนคร พื้นที่เขตพุทธาวาสนอกแนวล้อมพระระเบียงแสดง ความหมายป่าหิมพานต์ หมู่พระเจดีย์ห่อหมกแสดง ความหมายยอดเขาต่างๆ ในป่าหิมพานต์ และ เขามอสี่สัญลักษณ์ความเป็นป่าของป่าหิมพานต์

การจำลองเขตพุทธาวาสเป็นชมพูทวีป และการชูความสำคัญของศรีษะแผ่นดิน คือการแสดงออกทางหนึ่งของอุดมการณ์รัฐในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ดังกล่าวไว้ก่อนหน้า ศรีษะแผ่นดินตามความเชื่อทางพุทธศาสนา คือผืนแผ่นดินแห่งแรกที่ก่อกำเนิดขึ้นมาในโลก ก่อนเขาพระสุเมรุ และก่อนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ทั้งยังเป็นผืนดินสุดท้ายที่จะสูญสิ้นไปเมื่อถึงวันสิ้นโลก ผู้ปกครองยุคนั้นพยายามเชื่อมโยงคุณลักษณะของศรีษะแผ่นดินเข้ากับบ้านเมือง โดยถือว่า เหตุการณ์กรุงแตกและสมัยธนบุรีเป็นกัลป์ บ้านเมืองและพระศาสนาแทรกสลาย เสมือนไฟประลัยกัลป์เผาผลาญโลก การเกิดขึ้นของศรีษะแผ่นดินที่วัดพระเชตุพนฯ เปรียบดังการถือกำเนิดใหม่ของโลก จักรวาล และพุทธศาสนา ศรีษะแผ่นดินจะดำรงอยู่ต่อไปอย่างยืนยาว จนถึงคราว วาทีโลกและจักรวาลสลายเมื่อสิ้นกัลป์ ศรีษะแผ่นดินที่วัดพระเชตุพนฯ จะเป็นผืนดินสุดท้ายที่จะถูกทำลาย ศรีษะแผ่นดินคือที่ตั้งโพธิบัลลังก์ที่พระพุทธเจ้าต้องมาประทับเพื่อตรัสรู้บนโลก และยังเป็นศูนย์กลางของมัชฌิมประเทศอันเป็นแดนเกิดของพระพุทธเจ้า พระอรหันต์ พุทธสาวก และพระจักรพรรดิราช ดังนั้น ศรีษะแผ่นดินจึงสำคัญยิ่งต่อการกำเนิด ดำรงอยู่และดับสูญของพุทธศาสนา การกำหนดให้วัดพระเชตุพนฯ เป็นศรีษะแผ่นดิน คือการแสดงนัยว่า กรุงเทพมหานครมีสถานะเป็นศูนย์กลางของโลกพุทธศาสนา ดังเช่นชมพูทวีปเป็นดินแดนต้นสายแห่งพุทธศาสนา¹⁷

¹⁶ ชาตรี ประทีปนันทการ, “พระพุทธรูปประธานปางสมาธิ: ข้อค้นพบใหม่ว่าด้วยพระราชนิยมในรัชกาลที่ 1” *ศิลปวัฒนธรรม* 33, 6 (เมษายน 2555): 83-92.

¹⁷ เรียบเรียงจาก ชาตรี ประทีปนันทการ, “คติสัญลักษณ์ ‘ศรีษะแผ่นดิน’ วัดพระเชตุพนฯ: การสถาปนาศูนย์กลางโลกพุทธศาสนาสมัยรัชกาลที่ 1” *ศิลปวัฒนธรรม* 31, 6 (เมษายน 2553): 109.

9.2 วัดกับแบบผังพระนคร

ในบรรดาวัด 13 วัดที่ตั้งอยู่ในเขตกำแพงพระนคร ในช่วง 70 ปีแรกของการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ วัดสุทัศน์เป็นวัดเดียวที่เป็นส่วนหนึ่งของแบบผังพระนครโดยตรง ด้วยถูกกำหนดขีดแจ้งตั้งแต่เริ่มก่อสร้างให้ทำหน้าที่ศูนย์กลางของพระนคร วัดพระเชตุพนฯ และวัดมหาธาตุฯ อาจถือได้ว่าเป็นตัวกำหนดแบบผังพระนครตั้งแต่ต้น เนื่องจากวัดทั้งสองซึ่งมีมาก่อนตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นตัวแบ่งพื้นที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออกออกเป็น 4 ส่วน คือ พื้นที่ส่วนเหนือวัดมหาธาตุฯ พื้นที่ส่วนระหว่างวัดมหาธาตุฯ กับวัดพระเชตุพนฯ พื้นที่ใต้ของวัดพระเชตุพนฯ และพื้นที่ส่วนตะวันออกของวัดทั้งสอง พื้นที่ส่วนเหนือถูกใช้สร้างเป็นวังหน้า พื้นที่ส่วนกลางถูกใช้สร้างเป็นวังหลวง พื้นที่ส่วนใต้เป็นย่านวังรองและชุมชน และพื้นที่ส่วนตะวันออกเป็นย่านวังรองและสถานที่ราชการ ดังนั้นจึงมองได้ว่าโครงสร้างผังพระนครขึ้นในก่อร่างขึ้นจากตำแหน่งของวัดทั้งสองเป็นพื้นฐาน

วัดพระเชตุพนฯ และวัดมหาธาตุฯ ยังเกี่ยวข้องกับแบบผังพระนครอีกในแง่ที่ว่า วัดทั้งสองเป็นองค์ประกอบของศูนย์กลางหลักสองแห่งของพระนคร นั่นคือ วังหลวงและวังหน้า โดยวัดพระเชตุพนฯ เป็นส่วนหนึ่งของศูนย์วังหลวง ขณะที่วัดมหาธาตุฯ เป็นส่วนหนึ่งของศูนย์วังหน้า วัดพระศรีรัตนศาสดารามและวัดบวรสถานสุทวาราสก็เป็นส่วนหนึ่งของศูนย์กลางหลักสองแห่งของพระนครเช่นกัน โดยวัดพระศรีรัตนศาสดารามอยู่กับศูนย์วังหลวง และวัดบวรสถานสุทวาราสอยู่กับศูนย์วังหน้า อย่างไรก็ตาม ดังที่อภิปรายไว้ก่อนหน้านี้ วัดสองวัดนี้ต่างจากวัดพระเชตุพนฯ และวัดมหาธาตุฯ ตรงที่ วัดทั้งสองถูกออกแบบให้เป็นส่วนหนึ่งของวัง มิได้แยกต่างหากอย่างวัดพระเชตุพนฯ และวัดมหาธาตุฯ

วัดอื่นๆ อีก 8 วัดมิได้มีส่วนในการกำหนดแบบผังพระนครอย่างชัดเจนนัก หากเป็นตัวเสริมการเติบโตของการตั้งถิ่นฐานของเขตกำแพงพระนคร วัดชนะสงครามฯ ซึ่งตั้งอยู่แถวพระนครชั้นนอกส่วนเหนือ เป็นวัดเก่าแก่ก่อนการก่อตั้งพระนคร จึงน่าจะมีชุมชนตั้งอยู่รอบๆ มาเนิ่นนานแล้ว การบูรณะวัดในสมัยรัชกาลที่ 1 ผนวกกับการสร้างวังเจ้านายในละแวก ย่อมกระตุ้นให้เกิดการขยายชุมชนในย่านนี้ วัดราชบูรณราชวรวิหารซึ่งตั้งอยู่แถวพระนครชั้นนอกส่วนใต้ มีป้อมเหมือนๆ กับวัดชนะสงครามฯ จึงส่งเสริมให้เกิดการขยายชุมชนในย่านนั้น

ในสมัยรัชกาลที่ 3 นโยบายขยายชุมชนในเขตพระนครชั้นนอกถูกผลักดันอย่างจริงจัง นอกจากจะมีการสร้างกลุ่มวังใหม่หลายวังในเขตนี้แล้ว ยังมีการสร้างวัดใหม่อีกหลายวัดอีกด้วย วัดราชันดคาราม และวัดเทพธิดาราม ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้สร้างขึ้นใหม่ เป็นหัวหอกในการขยายชุมชนชายกำแพงพระนครด้านตะวันออกสุด วัดรังษีสุทธาวาส ซึ่งสร้างโดยเจ้าฟ้ากรมขุนเลศราณรักษ์ และวัดบวรนิเวศ

วิหาร ซึ่งสร้างโดย วังหน้า หนุนเสริมให้เกิดการเติบโต ของชุมชนชายกำแพงพระนครด้านเหนือ ต่อเนื่องกับ ชุมชนวัดชนะสงคราม วัดมหรณพาราม ซึ่งสร้างโดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรณพ กรมหมื่นอุดม รัตนราช และวัดศิริอัมมตยาราม ซึ่งสร้างโดยพระยาพิพัฒน์โกษา ช่วยเพิ่มความหนาแน่นให้กับชุมชนตามริม คลองหลอดสายเหนือ

จากการอธิบายข้างต้น จะเห็นได้ว่า วัดในเขตกำแพงพระนครมีส่วนในการกำหนดแบบผังค่อนข้างน้อย มี เพียงวัดเดียวคือ วัดสุทัศน์ ที่ถูกออกแบบให้แสดงบทบาทเฉพาะในแบบผังพระนคร กล่าวคือ เป็นศูนย์กลาง พระนคร วัดสำคัญๆ อันได้แก่ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดบวรสถานสุทวาราส วัดพระเชตุพนฯ และวัด มหาธาตุฯ ล้วนแสดงบทบาทเป็นส่วนประกอบของศูนย์หลัก 2 ศูนย์ ส่วนวัดที่เหลือก็แสดงบทบาทเสริมส่ง การเจริญเติบโตของชุมชนภายในกำแพงพระนคร แต่ไม่ได้เป็นตัวกำหนดแบบผังที่มีนัยสำคัญ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงมองได้ว่า ความเกี่ยวพันกันระหว่างวัด แบบผังพระนคร และ คติความเชื่อกับอุดมการณ์รัฐของยุคสมัย ถูก สะท้อนผ่านวัดสุทัศน์เท่านั้น วัดสำคัญเช่น วัดพระเชตุพนฯ ถูกใช้เป็นสื่อในการนำเสนอคติความเชื่อกับ อุดมการณ์รัฐของยุคสมัยเช่นกัน แต่มีใช้ด้วยการออกแบบให้เป็นองค์ประกอบโดดเด่นของแบบผังพระนคร หากด้วยแบบผังของเขตพุทธาวาสของพระอารามเอง ซึ่งสะท้อนชัดในรูปแบบศิลปสถาปัตยกรรมที่เกี่ยวข้อง เชิงสัญลักษณ์กับคติมณฑล และพระอินทร์

9.3 วัดกับคติพระอินทร์

พระพุทธรูปยืนปางสมาธิ หรือพระแก้วมรกต พระพุทธรูปคู่บ้านคู่เมืองของสยามในสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่ง ประดิษฐานอยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เกี่ยวพันกับคติพระอินทร์อย่างแน่นแฟ้น ดำเนินพระแก้วมรกต ตามที่บรรยายไว้ในชินกาลมาลีปกรณ์ ระบุว่า พระอินทร์มีส่วนในการสร้างพระแก้วมรกตเป็นอย่างมาก พระองค์เป็นผู้เสาะหา ‘แก้วมรกต’ เพื่อมาทำเป็นเนื้อสารในสร้างองค์พระ และยังส่งพระวิสสุกรรมมาเป็น นายช่าง¹⁸ พระศรีสรรเพชญดาญาณ พระประธานของวัดพระศรีสรรเพชญ์ ซึ่งเป็นพระคู่บ้านคู่เมืองของกรุงศรี ออยุธยา หากได้มีตำนานเกี่ยวโยงกับพระอินทร์ไม่ ในแง่นี้ ความสัมพันธ์ของพระอินทร์กับพระคู่บ้านคู่เมืองของ สยามจึงเป็นคติธรรมเนียมเฉพาะของสมัยรัตนโกสินทร์เท่านั้น พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม อันเป็นที่ ประดิษฐานพระแก้วมรกต มีหน้าบันดั้งเดิมที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 ประดับลวดลายรูปพระอินทร์ทรงช้าง

¹⁸ พระรัตนปัญญาเถระ, “พระรัตนปฏิมา ดำเนินพระแก้วมรกต” ใน *พระแก้วมรกต* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, 2547): 12-13.

เอราวัณ¹⁹ สอดรับไปกับตำนานพระแก้วมรกต ไม่เพียงเท่านั้น หอมนเจียรธรรมของวัดพระศรีรัตนศาสดารามยังมีหน้าบันลวดลายทำนองเดียวกันอีกด้วย

แบบผังเขตพุทธาวาสของวัดสำคัญในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีลักษณะเฉพาะตัว ซึ่งแตกต่างไปจากของวัดในสมัยอยุธยา แบบผังเขตพุทธาวาสของวัดในพระนคร เช่น วัดสุทัศน์ วัดพระเชตุพนฯ วัดมหาธาตุฯ วัดราชบูรณะ วัดสระเกศ วัดปทุมคงคา และวัดดุสิตาราม ล้วนมีพระอุโบสถ หรือพระวิหารเป็นประธานของวัด ล้อมรอบด้วยระเบียงคด ภายในระเบียงคดมักประดิษฐานสถูปเจดีย์ไว้ประจำมุมทั้งสี่ แบบผังวัดลักษณะเช่นนี้มีเคยปรากฏในสมัยอยุธยา ในสมัยอยุธยาตอนต้น วัดหลายแห่งมีการสร้างระเบียงคดล้อมองค์ประธาน ทว่าองค์ประธานนั้นหาใช่พระอุโบสถ หรือพระวิหาร หากเป็นพระสถูปทรงปราสาท พอถึงสมัยอยุธยาตอนปลาย มีคตินิยมสร้างพระอุโบสถเป็นประธานของวัด ทว่ากลับมักไม่มีการสร้างระเบียงคดล้อมรอบพระอุโบสถแต่อย่างใด งานวิชาการหลายชิ้นในทศวรรษที่ผ่านมา²⁰ เสนอข้อสรุปว่า แบบผังเขตพุทธาวาสของวัดสำคัญในสมัยต้นรัตนโกสินทร์คือการจำลองภูมิจักรวาลตามคติพุทธศาสนาเป็นรูปธรรม โดยเน้นที่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และบทบาทของพระอินทร์ หรืออีกนัยหนึ่ง คือการจำลองโดยขยายความเพียงส่วนหนึ่งของภูมิจักรวาล อันได้แก่ ยอดเขาพระสุเมรุ การออกแบบให้พระอุโบสถ หรือพระวิหารเป็นประธานของวัด แทนที่จะเป็นพระสถูปปราสาทอย่างในสมัยต้นอยุธยา แสดงให้เห็นถึงการแทนที่รูปทรงภูเขาของพระปราสาท ซึ่งสื่อชัดถึงเขาพระสุเมรุ แกนกลางจักรวาลด้วยอาคารทรงจั่วของพระอุโบสถหรือพระวิหาร ซึ่งสื่อนี้ได้ใกล้เคียงมากกว่ากับปราสาทของพระอินทร์บนยอดเขาพระสุเมรุ ความหมายที่สะท้อนออกมาอย่างตรงไปตรงมาได้ว่า ประธานของวัดในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มิได้เป็นสัญลักษณ์ของเขาสวรรค์ชั้นดาวดึงส์อีกต่อไป หากเป็นสัญลักษณ์ของสถานที่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ หากตีความตามนี้ ก็อาจตีความองค์ประกอบแวดล้อมอื่นๆ ในผังพุทธาวาสของวัดได้คร่าวๆ ว่า พระสถูปเจดีย์ประจำสี่ทิศภายในพระระเบียง เปรียบได้กับ วิมานของจตุมหาราชทั้ง 4 องค์บนสวรรค์จตุมหาราชิก อันเป็นสวรรค์ชั้นแรกของเทวภูมิ ซึ่งอยู่ต่ำกว่าสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ลงมาหนึ่งชั้น ส่วนระเบียงคดเปรียบได้กับเขาสัตบริภัณฑ์ ที่ล้อมรอบเขาพระสุเมรุ แม้ว่าแบบ ผังวัดแต่ละแห่งจะมีองค์ประกอบในรายละเอียดแตกต่างกันไป แต่โดยโครงสร้างพื้นฐานที่รวมๆ แล้วอาจมองได้มีความสอดคล้องกันเป็นส่วนใหญ่

ความเกี่ยวพันเชิงสัญลักษณ์ของภูมิสวรรค์ชั้นดาวดึงส์กับกายภาพของเขตพุทธาวาส ไม่เพียงปรากฏในแบบผังเท่านั้น แต่ยังพบในจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถอีกด้วย อันจิตรกรรมฝาผนังภายในของพระอุโบสถวัดสำคัญต่างๆ ในสมัยรัชกาลที่ 1 นั้นมีคตินิยมร่วมกันคือ การแสดงภาพจักรวาลแบบตัดขวางไว้บนผืนผนังด้าน

¹⁹ พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณ์), *สังคีตยวงค์ พงศาวดาร เรื่องสังคายนาวาพระธรรมวินัย* (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2521): 429-430.

²⁰ อาทิ งานวิชาการของนักวิชาการ เช่น เสมอชัย พูลสุวรรณ, ศักดิ์ชัย สายสิงห์, สุรศักดิ์ เจริญวงศ์, เสมอชัย พูลสุวรรณ และสันติ เล็กสุขุม เป็นต้น

สกัด หลังองค์พระประธาน จุดเด่นของภาพจักรวาลดังกล่าวคือ การเขียนเขาพระสุเมรุโดยเน้นที่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ด้วยการขยายใหญ่ และแสดงรายละเอียดสถานที่ต่างๆ บนสวรรค์ชั้นนี้ไว้อย่างมาก เช่น แสดงภาพเจดีย์จุฬามณี และต้นปาริชาติ เป็นต้น นอกจากนี้ ยังมักไม่มีการเขียนภาพสวรรค์ชั้นที่อยู่เหนือสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ขึ้นไปอีกด้วย ลักษณะจิตรกรรมฝาผนังเช่นนี้แตกต่างไปจากที่ ปรากฏในสมัยอยุธยาตอนปลาย ภาพจักรวาลภูมิของวัดในสมัยนั้นมักแสดงภาพสวรรค์ชั้นที่เหนือกว่าสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ไว้ด้วย ทั้งภาพสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ก็มิได้รับการเน้นเป็นพิเศษแต่อย่างใด²¹

สรุปท้ายบท

ในช่วง 70 ปีแรกของการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ วัดในพระนคร ซึ่งหมายถึงเขตพระนครชั้นใน พระ นคร ชั้นนอก และเขตนบุรี มีทั้งสิ้น 18 วัด ในบรรดาวัดเหล่านี้ มีเป็นวัดเก่าแก่ที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาและได้รับการฟื้นฟูบูรณะในสมัยรัตนโกสินทร์ 9 วัด และวัดที่สร้างใหม่ในสมัยนี้อีก 9 วัด ด้วยความที่วัดเก่าก่อตั้งตามแบบแผนการตั้งถิ่นฐานชุมชนแต่ดั้งเดิม ซึ่งถือกำเนิดก่อนการตั้งกรุงที่ย่านบางกอก จึงมิได้มีส่วนในการกำหนดแบบผังพระนครโดยตรง กระนั้นก็ตาม วัดบางวัดก็มีส่วนในการกำหนดแบบผังทางอ้อม กล่าวคือ ตำแหน่งที่ตั้งของวัดสลักกับวัดโพธาราม ซึ่งตั้งอยู่เลียบฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้า พระยา แบ่งส่วนพื้นที่เขตพระนครชั้นในเป็น 4 ส่วนคร่าวๆ คือ ส่วนเหนืออยู่เหนือวัดสลัก ส่วนกลางอยู่ระหว่างวัดสลักและวัดโพธาราม ส่วนใต้อยู่ใต้วัดโพธาราม และส่วนตะวันออกอยู่ปากตะวันออกของวัดทั้งสอง พื้นที่ส่วนเหนือถูกสร้างเป็นวังหน้า พื้นที่ส่วนกลางถูกสร้างเป็นวังหลวง พื้นที่ส่วนใต้เป็นย่านชุมชน และพื้นที่ส่วนตะวันออกเป็นย่านวังรองและสถานที่ราชการ สำหรับวัดใหม่ที่สร้างขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์นั้น วัดสุทัศน์มีส่วนในการกำหนดแบบผังพระนครโดยตรง เนื่องจากถูกยกให้เป็นศูนย์กลางทางศาสนาของพระนคร ส่วนวัดอื่นๆ แม้จะไม่ได้กำหนดแบบผังเมืองวัดสุทัศน์ แต่ก็ถูกสร้างโดยมีวัตถุประสงค์หนึ่งคือเสริมการเติบโตของการตั้งถิ่นฐานของพระนคร

²¹ เรียบเรียงจาก ชาตรี ประทีปนทการ, “คติพระอินทร์สมัยรัชกาลที่ 1: อุดมการณ์รัฐ พุทธศาสนา และสถาปัตยกรรม” ศิลปวัฒนธรรม 30, 6 (เมษายน 2552): 88.